

ЕКОНОМИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 338.48.003.12

П. В. Гудзь,
д-р екон. наук,
завідувач кафедри

П. В. Захарченко,
канд. техн. наук,
доцент

Запорізький національний технічний університет

М. В. Гудзь,
докторант
*Інституту економіко-правових
досліджень НАН України, м. Донецьк*

ОЦІНКА МУЛЬТИПЛІКАТИВНОЇ ДІЇ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР КУРОРТНИХ ТЕРИТОРІЙ

Світовий досвід вказує, що курортно-рекреаційна діяльність є високорентабельною та динамічно розвинутою сферою господарювання. Виникнення, функціонування, еволюція курортних (туристських) міст відбувається за рахунок розвитку спеціалізації рекреаційного характеру. Невід'ємною частиною цього процесу є кооперування різноманітних видів господарської діяльності, що досягається за рахунок налагодження певної системи взаємозв'язків. В основі формування взаємозв'язків лежить потреба громадян у відпочинку поза місць їхнього мешкання та породжуваний нею попит на товари й послуги.

В економічній літературі міста все частіше розглядаються як квазі-підприємства, які розпоряджуються своїми ресурсами для підвищення конкурентоспроможності в економічній, соціальній і природних сферах з метою залучення інвестицій і населення [1]. Приморські курортні міста здатні об'єднати, мобілізувати місцеві соціальні, економічні та політичні ресурси для вирішення соціально-економічних проблем і підвищення якості життя мешканців міста.

Вивченню цих питань приділяли увагу вітчизняні й зарубіжні дослідники В. М. Василенко [2; 3], В. І. Павлов, В. І. Гричущий, В. С. Кравців, Н. В. Павліха [4], А. С. Маршаллова, А. С. Новосьолов [5], Н. В. Мельникова [6], Н. І. Коніщева, Н. О. Кушірович [7], Г. А. Папірян [8], Л. А. Рашкін [9], В. Г. Гуляев [10] та інші.

У контексті проблематики дослідження підвищений інтерес викликають особливості функціонування економіки приморських курортних міст, яка завдяки місцезоташуванню і природним рекреаційним ресурсам тяжіє до галузевої рекреаційної та

морегосподарської галузі, а також визначення кількісних і якісних параметрів взаємного впливу розвитку рекреації на міський розвиток і навпаки.

Мета статті – визначити оцінку впливу курортно-рекреаційної економіки на міський розвиток на основі теоретичних узагальнень та використання економіко-математичних методів дослідження.

Предметом статті є методи здійснення кількісної та якісної оцінки впливу рекреації на міський розвиток на основі статистичних і економіко-математичних методів аналізу.

Аналіз понятійного апарату дозволяє зробити наступні узагальнення. У попередніх роботах авторами обґрунтовано економічний зміст рекреаноміки як системи виробничих відносин, що мають місце між суб'єктами курортно-рекреаційної економіки у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання курортно-рекреаційних продуктів з метою задоволення потреб цільових ринків і відновлення середовища природних екосистем [11; 12, с. 7–16]. За своєю структурою (формою) рекреаноміка представляє рекреаційний комплекс галузей і виробництв, що забезпечують відтворення природного довкілля (середовище, ресурси, екосистемні послуги), відтворення фізичних і духовних сил людини (курортна, туристична, соціальні рекреаційні послуги), відтворення виробничих відносин, які проявляються у господарському рекреаційному комплексі. У цьому дослідженні сфера впливу рекреаноміки обмежена фактологічними і статистичними результатами діяльності підприємств туристичної та курортної сфери приморського міста протягом 2006–2007 рр.

© П. В. Гудзь, П. В. Захарченко, М. В. Гудзь, 2009

Життєвий простір курортних територій є інтегрованим поняттям, що ґрунтується на концепції розуміння регіону як території, економічної системи та економічного простору, запропонованої В. М. Василенком, і представляє собою сукупність факторів і ресурсів, які уможливають процес розширеного відтворення усіх елементів просторової системи: природних ресурсів, робочої сили, підприємств і виробничо-організаційних форм господарської діяльності, соціальних і еколого-економічних підсистем, міст і поселень, виробничих відносин. До речі, в економічній літературі визнається, що принципами управління облаштуванням просторових систем є забезпечення територіальної єдності, урбанізація та поліпшення відносин між містом і селом, формування рівних умов просторової доступності, раціональне використання природних ресурсів і охорони довкілля, розвиток енергетичних ресурсів, формування високоякісного і сталого туризму, збереження національно-культурної спадщини, розширення можливостей доступу до інформації [8, с. 157–158].

Під курортно-рекреаційними територіями нами розуміються рекреаційні, курортні й лікувально-оздоровчі місцевості, які характеризуються наявністю відповідних умов забезпечувати лікувальні, регенеративні, профілактичні, оздоровчі функції. Запропонована дефініція знаходиться в руслі сучасних поглядів на визначення змісту курортно-рекреаційних територій [9, с. 15–16; 10, с. 107].

Мультиплікатор (від *лат.* множинник) – економічний показник, величина якого характеризує ступінь, в якій збільшення інвестиційного попиту чи самих інвестицій породжує зміну обсягів випуску продукції і споживчого попиту на цю продукцію (а, отже, і доходи). Числено мультиплікатор більше одиниці і дорівнює співвідношення: $M = 1/MCC$, де MCC – маржинальна схильність споживача до споживання даної продукції, товару; або відношення рівноважного ВВП до змін обсягу інвестицій [13, с. 195]. Туристичний мультиплікатор показує, у скільки разів зміна досліджуваного показника (доходи населення, зайнятість тощо) більше приросту витрат туристів, які викликали дану зміну показника.

Обґрунтування методичних підходів до моделювання стану поведінки курортно-рекреаційних систем, визначення параметрів сталого функціонування системи, а також розрахунок кількісних і якісних оцінок впливу рекреації на розвиток міста й регіону відображені у працях Л. Н. Сергеевої, П. В. Захарченка, Т. П. Несторенко, О. В. Несторенка, Н. П. Кіркової та інших учених.

Як економічне поняття ефективність означає отримання певного ефекту, тобто дієвість результату. Економічна ефективність – це процес господа-

рювання, результат якого виражено певною вигодою, досягнутою при деяких витратах грошових, матеріальних, інформаційних ресурсах і робочій силі. У ринковій економіці виживають і успішно функціонують тільки ті підприємства, які співвимірюють власні доходи з витратами й величиною інвестованого капіталу, виготовляючи конкурентоспроможну продукцію та не виробляють більше, аніж можуть продати [14, с. 13]. П. Самуельсон для оцінки ефективного функціонування ввів наступне визначення: «ефективність означає наступне: ресурси економіки використовуються настільки ефективно, наскільки можливо задовольнити нужди та бажання людей» [15, с. 124].

Слід зазначити, що позитивний вплив курортно-рекреаційної діяльності на економіку науковці визначають через наступні види економічних ефектів:

прямий ефект – прибутки від об'єктів I групи: доходи туристичних агентств, готелів, ресторанів, історико-культурних об'єктів та інших підприємств туристичної індустрії, а також доходи магазинів від покупок, що здійснюються туристами;

непрямий ефект – прибутки від об'єктів II групи: доходи будівельних організацій, банків, поставальників харчів, комунальних служб, які отримані ними від реалізації продукції та послуг об'єктам I групи, а також заробітна плата робітників підприємств I групи;

індукований ефект – прибутки від об'єктів III групи: доходи інших місцевих резидентів у вигляді заробітної плати, дивідендів, орендної плати та інших видів платежів, отриманих ними від реалізації продукції та послуг об'єктам II групи [7, с. 165–177].

Відповідно прямий вплив курортно-рекреаційної економіки на розвиток курортного міста визначатиметься купівельними спроможностями, а саме, обсягом закупівель продукції та послуг туристами й відпочивальниками, зменшеним на величину трансакційних операцій по продукції позаміського походження (виробництва).

Підприємства-рекреатори, до яких безпосередньо надходять витрати відпочиваючих, також потребують придбання товарів і послуг інших секторів місцевої економіки. Таким чином, економічна активність, що генерується, стає наслідком цих послідовних етапів купівлі-продажів і є формою прояву непрямої дії рекреаційних суб'єктів господарювання на розвиток міста. Сукупний обсяг витрат охоплює як витрати відпочиваючих під час прямої дії, так і частину коштів, що виходить з обороту внаслідок зовнішніх закупівель сировини, матеріалів і оподаткування. Тобто непрямі та похідні витрати формують вторинні витрати туристичної галузі.

Під час прямих витрат туристів і непрямих витрат коштів обслуговуючими підприємствами в

місцевому бізнесі та домогосподарствах накопичується дохід у формі заробітної плати, орендної плати тощо. Цей додатковий дохід мешканці можуть витратити на покупку вітчизняних товарів і послуг, створюючи тим самим новий оберт економічної активності в місті.

Економічний ефект від розвитку туризму в регіоні проявляється, перш за все, в якісних параметрах: у створенні додаткових робочих місць у туристській індустрії, підвищенні зайнятості населення, а також у стимулюванні розвитку слабких в економічному відношенні регіонів [8, с. 53–54; 9, с. 37] за рахунок підвищення мультиплікатора надходжень до державного й місцевих бюджетів, мультиплікатора інвестицій тощо.

Оцінка економічного впливу курортних рекреацій заснована на витратах відпочиваючих, які класифікуються на три групи:

прямі (первинні) витрати — це витрати, які несуть туристи на купівлю товарів і оплату послуг у закладах туристичної індустрії, магазинах, кафе, ресторанах;

непрямі витрати — це витрати, що мають місце в подальших сферах здійснення операцій купівлі-продажу та витікають із прямих витрат (придбання товарів готельними закладами у місцевих товаровиробників);

похідні витрати — це зростаючі витрати споживачів, що виникають із додаткових особистих доходів, що генеруються прямими витратами [16, с. 78–80].

Тобто перше узагальнення, що витікає із даного дослідження, полягає у тому, що економічний ефект у туризмі й рекреації детермінується сукупним обсягом і структурою провідного інвестора в курортних регіонах — туриста-відпочивальника.

При цьому вкрай важливо розглядати різні аспекти рекреаційної економіки, які випробовують на собі дію цих витрат. Розрахунок економічної дії витрат відпочивальників проводиться за допомогою мультиплікатора. Оскільки місцеві підприємства залежать від інших підприємств-постачальників, будь-які зрушення витрат відпочиваючих в рекреаційній місцевості приведуть до змін на виробничому рівні економіки, доходу, зайнятості, обмінного курсу. Мультиплікатор рекреацій — це відношення зміни одного із ключових економічних показників, скажімо, виробництва (зайнятості, доходу) до зміни витрат відпочиваючих. Внаслідок витрат туристів і доходів рекреаторів, які реалізують товари й послуги, спостерігається кругообіг ресурсів і продуктів, витрат і доходів, які є основою для розуміння природи виникнення туристичного мультиплікатора (рис. 1).

З аналізу рис. 1 видно, що витрати в першу чергу надходять до курортно-рекреаційних підприємств, які безпосередньо обслуговують відпочиваючих. Далі ці кошти витрачаються фірмами, частина з яких з економічного обороту спрямовується на

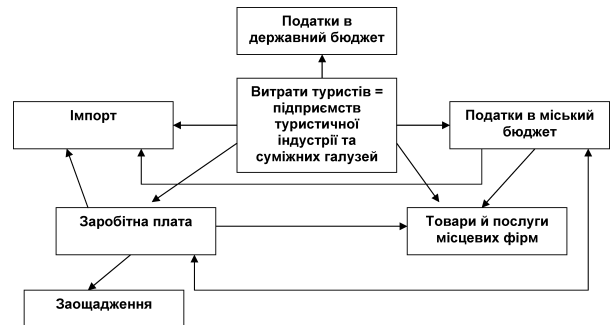

Рис. 1. Кругообіг витрат і доходів у курортно-рекреаційній економіці

оплату закупівель позаміських (зовнішніх) виробників товарів (імпорт), що їх відпочивальники споживають на місці перебування, або на оплату послуг, пропонованих курортно-рекреаційними підприємствами, що знаходяться поза межами курортної місцевості.

Гроші, витрачені відпочиваючими на ці види продуктів і послуг, надалі не відіграють істотної ролі в активізації економічної діяльності в місті — вони просто вивозяться із міста як зароблений дохід виробників із інших регіонів чи з-за кордону. Окрім випадку, коли резидент міжрегіонального чи національного ринку товарів реалізує на курортній території стратегію розширення бізнесу, акумулюючи при цьому фінансові ресурси з подальшою капіталізацією їх у створення власності збутової мережі, логістичних центрів, участі в розбудові міської транспортної, комунікаційної чи комунальної інфраструктури, що є темою окремого дослідження. Саме тому кількість грошей, що активно циркулюють у місцевій економіці, скорочується на цю суму. Гроші, що залишилися, використовуються на покупку місцевих товарів і послуг, оплату праці та покриття податків.

У кожному циклі витрат певна частина грошей акумулюється в домогосподарствах у вигляді доходів (заробітна плата, прибуток тощо). Певна частина цих грошей накопичується, виводиться з обігу і припиняє свій оборот у міській економіці. Дохід, який не накопичується, йде на споживання, витрачається на закупівлю товарів і послуг, а із сплачуваних коштів частина їх у вигляді платежів і податків з обігу надходить до бюджету держави й бюджетів самоврядування. Таким чином, доходи скорочуються і в кожному циклі відбувається витік капіталу із товарно-грошової системи міста. Доходи витрачаються в більшому обсязі в результаті подальшої активізації ділового циклу, генерування економічної діяльності за рахунок витрат відпочивальників.

У даний час для різних галузей економіки розроблені і впроваджуються конкретні методики розрахунку мультиплікатора. Так, на основі узагальненої формули мультиплікатора стало можливим отриман-

ня уточненої моделі мультиплікатора для обліку непрямого впливу курортних рекреацій на розвиток окремих складових господарської системи міста.

Чимало видів мультиплікатора за своєю природою статичні і негнучкі. Для усунення цих обмежень можуть бути побудовані динамічні моделі. Обмеженість моделі полягає в тому, що виробнича функція й функція споживання лінійні й характер внутрішньо секторних витрат стабільний, звідси і припущення, що додаткові витрати відпочиваючих надають таку ж дію на економіку, як і рівну кількість попередніх витрат. Отже, за умов, коли зростає виробництво, передбачається, що товари купуватимуться в таких же пропорціях, як і раніше, без урахування рівня майбутніх заощаджень. Статичність мультиплікатора також не враховує тривалість часу мультиплікативної дії на економіку. Слід також відзначити, що значення мультиплікатора різні залежно від спеціалізації й структури місцевої економіки та щільності взаємозв'язків між різними її секторами.

В економічній літературі вказується, що залежно від сфери дії розрізняють мультиплікатор виробництва, мультиплікатор продаж, мультиплікатор витрат, мультиплікатор зайнятості, мультиплікатор бюджету, побудова яких базується на кейнсіанському інвестиційному мультиплікаторі [10, с. 23].

Туристичний мультиплікатор показує, у скільки разів зміна досліджуваного показника (доходи населення, зайнятість тощо) більше приросту витрат ту-

ристів, які викликали дану зміну показника. Для оцінки впливу витрат відпочиваючих на дохід, зайнятість і зовнішні закупівлі розроблено різні моделі розрахунку мультиплікатора. На практиці найбільшого поширення набула модель Р. Арчера і Дж. Олена:

$$M = \sum_{j=1}^N \sum_{i=1}^n Q_j K_{ij} V_i \frac{1}{1 - MPC \sum_{i=1}^n X_i Z_i V_i},$$

- де j – категорія відпочивальників;
- i – вид курортно-рекреаційного підприємства;
- Q_j – частка витрат відпочивальників у загальних витратах;
- K_{ij} – частка витрат відпочивальників через бізнес i -виду та j -виду;
- V_i – прямі та непрямі доходи, які генеруються одиницею витрат бізнесу i -виду;
- X_i – частка витрат місцевого населення в загальних споживчих витратах;
- Z_i – MPC – гранична схильність до споживання;
- V_j – прямі та непрямі доходи, які генеруються одиницею витрат бізнесу j -виду.

Статистичною основою розрахунку мультиплікаторів впливу рекреації на економічний розвиток міста стали дані, що відображають реалізацію потенціалу курортно-рекреаційної сфери м. Бердянська (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка відпочивальників і надходжень до бюджету самоврядування м. Бердянська в період курортного сезону протягом 2002–2007 рр. [19]

Показник	Абсолютне значення, тис. осіб					
	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Чисельність відпочивальників, тис. осіб, всього,	427,5	437,1	495,17	650,0	485,0	425,0
у т. ч.:						
в санаторіях, базах, пансіонатах;	67,5	87,1	95,17	150,0	135,0	125,0
у приватному секторі	360,0	350,0	400,0	500,0	350,0	300,0
Надходження до загального фонду міського бюджету (тис. грн)	15046,9	16291,9	17452,7	21438,7	25312,3	29112,2

При оцінці значення мультиплікатора важливо визначити вид мультиплікатора, не обмежуючись тільки вибором методики розрахунку, оскільки кожен із них застосовується для вирішення певних задач.

Коефіцієнт еластичності надходжень в бюджет м. Бердянська до чисельності відпочиваючих у 2004 р. становив 1,059, у 2005 р. – 0,945, у 2006 р. – 0,935. Це означає, що у 2004 р. збільшення туристів на 1% у порівнянні з 2003 р. привело до збільшення надходжень на 1,059%. У 2005 та 2006 рр. зростання надходжень до бюджету м. Бердянська становило менше 1% на кожний 1% приросту чисельності відпочиваючих.

Якщо ж при визначенні мультиплікатора доходів міського бюджету враховувати лише відпочи-

ваючих в офіційному секторі туристичної галузі м. Бердянська (санаторіях, базах і пансіонатах тощо), то він становитиме у 2005 р. – 143,84, у 2006 р. – 72,7, у 2007 р. – 68,5. Тенденція до зменшення мультиплікатора доходів вказує на те, що попри загальне зростання сукупних платежів до бюджету самоврядування реально має місце скорочення «вартості» для міста перебування одного туриста, що, на наш погляд, є наслідком тінізації розвитку курортно-рекреаційного комплексу та урізноманітнення шляхів уникнення від сплати податків і платежів з боку місцевих рекреаційних підприємств, окремі з яких реєструються та функціонують посезонно, що затрудняє податковий нагляд за їх діяльністю.

Далі, наприклад, мультиплікатор продажів вимірює додаткові обороти бізнесу (приріст ділової активності) в результаті збільшення витрат відпочивальників. Якщо ж розрахувати величину

мультиплікатора продажів за рахунок додаткового обороту курортно-рекреаційного бізнесу (табл. 2), то матимемо, наприклад, за 2007 р. наступні результати (рис. 2).

Таблиця 2. Додаткові обороти курортно-рекреаційного бізнесу внаслідок зростання витрат відпочивальників у м. Бердянську у 2007 р. (тис. грн)

Часові інтервали (місяць)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Зростання продажів	22.3	25.0	26.7	25.9	27.2	32.1	40.0	40.3	39.8	35.2	30.04	25.2

Рис. 2. Додаткові обороти бізнесу, мультиплікатор продажів дорівнює 3.854

Розрахований на основі обсягів продажів рекреаційних і супутніх послуг підприємствами м. Бердянська у 2007 р. (оборот рекреаційного бізнесу) мультиплікатор склав 3.854. Тобто на кожен додатковий гривню витрат туристами рекреаційний бізнес реагує зростанням ділової активності у грошовому вимірі майже у чотири рази.

Порівняння обсягів і структури грошових витрат відпочивальниками за результатами маркетингових досліджень протягом 2005–2007 рр. і величини прямих податкових надходжень, що спрямовуються в доходній частині бюджету самоврядування, засвідчило, що частка останніх складає 7,6 % від суми всіх витрат відпочиваючих [17, с. 127]. Великий розрив між надходженнями від відпочиваючих, що потрапляють у грошовий оборот, і безпосередніми надходженнями до міського бюджету у вигляді податків, платежів, зборів і обов'язкових відрахувань, свідчить про наступне:

курортно-рекреаційні ресурси не оцінюються міськими владами адекватно їх атрактивності і витратам на їх підтримку й відтворення;

ефективного фіскального механізму, особливо в мережі приватних домогосподарств, що надають послуги розміщення, ще не створено, як і методики обрахунку прямого і непрямого врахування надходжень від рекреацій;

високі сукупні надходження від курортних рекреацій, що потрапляють у грошовий оборот, і низькі реальні надходження до міського бюджету

ту не поглиблюють дисбаланс бережливого природокористування рекреаційних ресурсів, диспропорції розвитку приватно-господарського рекреаційного бізнесу й розвитку міської та курортної інфраструктури, зокрема.

Про те, що тема визначення оцінки впливу рекреацій на розвиток продуктивних сил міста та регіону, на підвищення якості міського середовища є цікавою, а рекреація впливає на міський розвиток, продукуючи непрямий ефект, вказує лауреат Нобелівської премії з економіки (2008 р.) за цикл робіт «Аналіз торгових відносин та визначення місць ділової активності» Пол Кругман: «... туристи, приїжджі не тільки приносять дохід підприємствам міста, але і є значним носієм інформації про місто, допомагають «нанести його на карту» [18], що має ефект синергетичної дії та впливає на величину мультиплікатора наступних періодів.

Висновок. Таким чином, якщо припустити, що перспективна програма розвитку курортно-рекреаційного комплексу в м. Бердянську буде цілком ґрунтуватися лише на даних прямих бюджетних надходжень, то не важко здогадатися, що бюджет втратить величезні фінансові кошти (що наразі і відбувається) у вигляді додаткових податків від неврахованого непрямого впливу курортних рекреацій на економіку міста. При цьому розрив між грошовими надходженнями з боку відпочивальників і прямими податковими надходженнями до бюджету міста буде зростати ще більше.

Предметом подальших досліджень має стати визначення ефектів і оцінки непрямої дії курортно-рекреаційного комплексу на економіку курортного міста.

Література

1. Ресин В. Ф., Попков Ю. С. Развитие больших городов в условиях переходной экономики (системный подход). — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 328 с.
2. Василенко В. М. Архитектура регионального экономического пространства: монография. — Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2006. — 311 с.
3. Василенко В. М. Методологические основы экономической диагностики развития регионов (научная доповідь). — Донецк: ІЕПД НАН України, 2008. — 17 с.

4. Павлов В. І., Гричуцький В. І., Кравців В. С., Павліха Н. В. Концептуальні засади управління облаштуванням просторових систем у контексті забезпечення їх сталого розвитку // Економічний вісник Донбасу. — 2007. — № 3. — С. 155–160.

5. Маршаллова А. С., Новоселов А. С. Основы теории регионального воспроизводства. — 2-е изд. — М. : Инфра-М, 2006. — 393 с.

6. Мельнікова Н. В. Особливості формування еколого-економічних систем курортних територій // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. — 2008. — № 1. — С. 105–109.

7. Коніщева Н. І., Кушнірович Н. О. Методичні підходи до оцінки соціальних, економічних та екологічних наслідків розвитку туризму. У кн. : Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. — К. : Кармаліта, 1999. — 356 с.

8. Папирян Г. А. Экономика туризма / Папирян Г. А. — М. : Финансы и статистика, 2000. — 199 с.

9. Рашкин Л. А. Развитие туризма и гостиничного бизнеса / Рашкин Л. А. — М. : Авиаль-новый проект, 2002. — 136 с.

10. Гуляев В. Г. Туризм: Экономика и социальное развитие. — М. : Финансы и статистика, 2003. — 256 с.

11. Гудзь П. В. Механізм розвитку курортно-рекреаційних територій в сучасних умовах : дис. ... д-ра екон. наук. — Донецьк, 2004. — 456 с.

12. Гудзь П. В. Методологія економічної діагностики розвитку територій (регіонів) : методика дослідження // Інноваційні шляхи розвитку курортно-рекреаційних регіонів і ринків : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень ; ред. кол. : Мамутов В. К. (відп. ред.) та ін. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. — 307 с.

13. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. — М. : ИНФРА-М, 1997. — 496 с.

14. Савицкая Г. В. Анализ эффективности деятельности предприятия : методологические аспекты / Савицкая Г. В. — М. : Новое знание, 2004. — 160 с.

15. Самуэльсон П. Экономика. Economics : учеб. пособие / Самуэльсон Пол, Вильям Нордхаус. — [16-е изд.]. — М. — СПб. — К. : Вильямс, 2000. — 688 с.

16. Экономика и организация туризма. Международный туризм / [Драчева Е. Л., Забаев Ю. В., Исмаев Д. К. и др.] ; под ред. И. А. Рябовой. — [2-е изд.]. — М. : КНОРУС, 2005. — 576 с.

17. Захарченко П. В. Моделі адаптивного управління курортно-рекреаційною системою [Текст] / П. В. Захарченко // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну : зб. наук. пр. — К., 2008. — Вип. 2 (40). — С. 123–129.

18. Krugman P. Making sense of the competitiveness debate / P. Krugman // Oxford review of economic policy. — 1996. — No. 12. — P. 17–25.

Подано до редакції 19.02.2009 р.